

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI SOMATIK KOMPONENTLI TOPISHMOQLARNING CHOG'ISHTIRMA-STATISTIK TAHLILI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.098>

Yoqutxon Raxmonqulova

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8929-2075>

yoqutxon_raxmonqulova@tues.uz

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi tarkibida somatik komponent (tana a'zolari nomlari) qatnashgan topishmoqlar chog'ishtirma-statistik usulda tahlil qilinadi. Tadqiqot uchun har ikki tildan jami 420 ta topishmoq (210 ta ingliz, 210 ta o'zbek) tanlab olingan va ulardagi 547 ta somatik birlikning chastotaviy taqsimoti, semantik-tematik guruhlanishi hamda metaforik vazifalari qiyoslangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda ham "ko'z", "og'iz", "tish", "bosh", "oyoq" kabi yuqori chastotali somatizmlar mavjud, biroq ularning kontseptual yo'nalishi va metaforik tasvirlari milliy-madaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadi. Xususan, o'zbek topishmoqlarida antropomorflashtirish (71,6%), ingliz topishmoqlarida esa zoomorflashtirish (22,4%) nisbatan kengroq tarqalgan. Maqolada keltirilgan statistik ma'lumotlar topishmoqlarning lingvomadaniy tabiatini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: somatizm, topishmoq, chog'ishtirma tahlil, statistik tahlil, lingvomadaniyatshunoslik, paremiologiya, kontseptual metafora, antropomorflashtirish, ingliz tili, o'zbek tili

COMPARATIVE-STATISTICAL ANALYSIS OF PROBLEMS WITH SOMATIC COMPONENTS IN ENGLISH AND UZBEKISTAN

Yakutxon Rakhmonkulova

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8929-2075>

yoqutxon_raxmonkulova@tues.uz

Termez University of Economics and Service

Abstract: This article presents a comparative-statistical analysis of riddles containing somatic components (names of body parts) in English and Uzbek. A total of 420 riddles (210 English and 210 Uzbek) were selected for the study, and 547 somatic units identified within them were compared in terms of frequency distribution, semantic-thematic grouping, and metaphorical functions. The results demonstrate that

high-frequency somatisms such as “eye”, “mouth”, “tooth”, “head”, and “foot” are common to both languages; however, their conceptual orientation and metaphorical representations differ in terms of national-cultural specificity. In particular, anthropomorphisation (71.6%) is more widespread in Uzbek riddles, whereas zoomorphisation (22.4%) is relatively more frequent in English ones. The statistical data presented in the article contribute to a deeper understanding of the linguocultural nature of riddles.

Keywords: somatism, riddle, comparative analysis, statistical analysis, linguoculturology, paremiology, conceptual metaphor, anthropomorphisation, English language, Uzbek language

Kirish

Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlarida xalq og‘zaki ijodi namunalarini, xususan, paremiologik birliklarni qiyosiy o‘rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Topishmoq - tilning eng qadimiy va lingvomadaniy jihatdan boy janrlaridan biri bo‘lib, unda xalqning olamni idrok etish tarzi, milliy mentaliteti va madaniy qadriyatlari aks etadi. Topishmoqlar tarkibidagi somatik komponentlar (yunoncha *sōma* - tana) inson tanasining a‘zolarini bildiruvchi leksemalar bo‘lib, ular antroposentrik tafakkurning yorqin namunasi sanaladi.

So‘nggi yillarda dunyo tilshunosligida somatik leksika tadqiqi bo‘yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan. F.Vakk, E.M.Sendrovits, V.G.Gak, Yu.Yu.Avaliani kabi olimlar somatizmlarning frazeologik tizimdagi o‘rnini, A.V.Dybo va N.M.Shanskiy esa ularning etimologik qatlamlarini chuqur tadqiq etganlar. Topishmoqlar nazariyasiga oid xorijiy ishlardan A.Teylor (A.Taylor), R.D.Abrahams va A.Dundes, V.J.Pepichello va T.A.Grin (W.J.Pepicello & T.A.Green), G.L.Permyakov tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. O‘zbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev, A.Mamatov, A.Hojiyev, B.Yo‘ldoshev, Z.Husainova singari olimlarning izlanishlari salmoqli o‘rin egallaydi. Biroq somatik komponentli topishmoqlarning ingliz va o‘zbek tillarida statistik usulda chog‘ishtirma tahlili haligacha yetarlicha o‘rganilmagan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi - har ikki tildagi somatizmli topishmoqlardagi tana a‘zolari nomlarining chastotaviy taqsimotini, semantik-tematik guruhlanishini va metaforik vazifalarini chog‘ishtirma-statistik usulda aniqlashdan iborat. Maqolada quyidagi tadqiqot savollariga javob izlanadi: 1) ingliz va o‘zbek topishmoqlarida qaysi somatizmlar yuqori chastotaga ega? 2) ulardagi tematik guruhlanish qanday taqsimlangan? 3) ikki tilda metaforik vazifa tipologiyasi qay darajada farqlanadi?

Tadqiqotning gipotezasi shundan iboratki, har ikki tildagi topishmoqlarda somatizmlarning chastotaviy yadrosi (eng faol qo‘llaniluvchi a‘zolar) universal antroposentrik tabiatga ega bo‘lsa-da, ularning metaforik realizatsiyasi va kontseptual yo‘nalishi milliy-madaniy farqlarni namoyon qiladi.

Tadqiqot manbai va metodologiyasi

Tadqiqot uchun manba sifatida quyidagi to'plamlar tanlandi:

1) ingliz tilidan - A.Teylorning "English Riddles from Oral Tradition" (1951) to'plami, J.Simpson va S.Roud tomonidan tuzilgan "A Dictionary of English Folklore" (2000), shuningdek, Britaniya folklor arxivlarining elektron resurslari;

2) o'zbek tilidan - Z.Husainova nashri "O'zbek xalq topishmoqlari" (1981), "O'zbek xalq og'zaki ijodi" ko'p jildligi (1984-1990) hamda "Boy bola" va "Topishmoqlar" to'plamlari.

Har ikki tildan tasodifiy-tizimli (random-systematic) tanlov asosida 210 tadan, jami 420 ta somatik komponentli topishmoq ajratib olindi. Tanlov mezon - topishmoq tarkibida kamida bitta somatik leksemaning mavjudligi. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi: chog'ishtirma-tipologik metod, tavsifiy metod, komponent tahlili, statistik (chastotaviy) tahlil, kontseptual metafora tahlili (J.Lakoff va M.Jonsonning kognitiv yondashuvi asosida) hamda lingvomadaniy izohlash.

Statistik ko'rsatkichlar har bir somatizmning umumiy somatik birliklar massivi ichidagi ulushi sifatida hisoblangan. Foiz hisob-kitoblari yaxlitlash sababli har bir jadvalda yig'indi 100% atrofida tebranishi mumkin.

Tahlil natijalari

1. Somatizmlarning umumiy chastotaviy ko'rsatkichlari

Tahlil qilingan 420 ta topishmoqda jami 547 ta somatik birlik qayd etildi (bir topishmoqda bir nechta somatizm uchrashishi mumkin). Ulardan 268 tasi (49,0%) ingliz, 279 tasi (51,0%) o'zbek tilidagi topishmoqlarga to'g'ri keladi. Bir topishmoqqa to'g'ri keladigan o'rtacha somatizmlar soni inglizchada 1,28 ga, o'zbekchada esa 1,33 ga teng. Bu raqamlar o'zbek topishmoqlarida somatik komponentlardan biroz ko'proq foydalanilishidan dalolat beradi va o'zbek folklorining majoziy-tasviriy boyligi hamda antroposentrik tabiati bilan izohlanishi mumkin.

Quyidagi 1-jadvalda har ikki tildagi eng faol qo'llaniladigan o'nta somatizm va ularning chastotaviy ko'rsatkichlari keltirilgan:

1-jadval.

Yuqori chastotali somatizmlarning ingliz va o'zbek topishmoqlaridagi taqsimoti

№	Ingliz tilidagi somatizm	Chastota (n / %)	O'zbek tilidagi somatizm	Chastota (n / %)
1	eye (ko'z)	42 / 15,7%	ko'z	48 / 17,2%
2	mouth (og'iz)	31 / 11,6%	og'iz	34 / 12,2%
3	tooth/teeth (tish)	28 / 10,4%	tish	32 / 11,5%
4	head (bosh)	24 / 9,0%	bosh	26 / 9,3%

№	Ingliz tilidagi somatizm	Chastota (n / %)	O'zbek tilidagi somatizm	Chastota (n / %)
5	foot/feet (oyoq)	22 / 8,2%	oyoq	24 / 8,6%
6	hand (qo'l)	20 / 7,5%	qo'l	22 / 7,9%
7	ear (quloq)	18 / 6,7%	quloq	19 / 6,8%
8	tongue (til)	16 / 6,0%	til	21 / 7,5%
9	heart (yurak)	12 / 4,5%	yurak	10 / 3,6%
10	nose (burun)	11 / 4,1%	burun	9 / 3,2%
-	Boshqa somatizmlar	44 / 16,4%	Boshqalar	44 / 15,8%
-	Jami	268 / 100%	Jami	279 / 100%

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, har ikki tilda ham "ko'z" somatizmi yetakchi o'rinda turadi (ingliz tilida 15,7%, o'zbek tilida 17,2%). Bu hodisa universal antroposentrik mantiqqa asoslanadi: ko'z - insonning tashqi olamni idrok etish vositasi sifatida topishmoqlarda eng faol metaforik markaz hisoblanadi. "Og'iz" va "tish" somatizmlari ham har ikki tilda yuqori chastotaga ega - bu oziq-ovqat madaniyati va nutq aktining inson hayotidagi muhim ahamiyati bilan bog'liqdir. "Til" somatizmi o'zbek tilida (7,5%) inglizchadagiga (6,0%) nisbatan ko'proq qo'llanilishi diqqatga sazovor. Bu o'zbek lingvomadaniyatida "til" tushunchasining kommunikativ va simbolik yuki yuqori ekanligini ko'rsatadi (qiyos: "til - ko'ngil ko'zgusi").

2. Semantik-tematik guruhlar bo'yicha taqsimot

Topishmoqlardagi somatizmlar tematik jihatdan to'rt asosiy guruhga bo'linadi: bosh va yuz a'zolari, qo'l-oyoq a'zolari, tana a'zolari (tashqi) va ichki a'zolar. Quyidagi 2-jadvalda ushbu guruhlarining har ikki tildagi statistik taqsimoti keltirilgan:

2-jadval.

Somatizmlarning tematik guruhlar bo'yicha taqsimoti

Tematik guruh	Ingliz tilida (%)	O'zbek tilida (%)	Farq (%)
Bosh va yuz a'zolari (eye, mouth, tooth, ear, nose, tongue va boshq.)	54,5%	57,4%	+2,9%
Qo'l-oyoq a'zolari (hand, foot, finger, leg, arm)	21,6%	20,8%	-0,8%

Tematik guruh	Ingliz tilida (%)	O'zbek tilida (%)	Farq (%)
Tana a'zolari (back, body, neck, shoulder)	13,4%	11,1%	-2,3%
Ichki a'zolar (heart, liver, lung, blood)	10,5%	10,7%	+0,2%
Jami	100,0%	100,0%	-

2-jadvaldagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda ham bosh va yuz a'zolarining nomlari ustunlik qiladi (ingliz - 54,5%, o'zbek - 57,4%). Bu - universal lingvokognitiv qonuniyatdir: insonning kommunikativ va sezgi a'zolari topishmoqlarda eng ko'p metaforalanadi, chunki bu a'zolar funksional jihatdan eng ko'rinarli va izohlanuvchan. Eng katta farq tana a'zolari guruhida kuzatiladi (-2,3%): ingliz topishmoqlarida "back" (orqa, bel) va "neck" (bo'yin) somatizmlari biroz faolroq ishlatiladi, bu G'arb madaniyatidagi tana harakati va og'irlik tushunchalarining metaforalashuvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

3. Metaforik vazifa va kontseptual yo'nalish

Topishmoqlardagi somatizmlar uchta asosiy metaforik vazifani bajaradi: a) antropomorflashtirish - jonsiz predmet yoki tabiat hodisasini inson a'zosi orqali tasvirlash; b) zoomorflashtirish - hayvonni inson a'zolari orqali ifodalash yoki aksincha; v) deformatsiya / aralash holat - bir somatizmni boshqasi bilan birgalikda yoki turli ob'ektlarga nisbatan ishlatish. Statistik tahlil natijasida quyidagi taqsimot aniqlandi:

3-jadval.

Somatizmlarning metaforik vazifalari bo'yicha taqsimoti

Metaforik vazifa	Ingliz tilida	O'zbek tilida
Antropomorflashtirish	63,8%	71,6%
Zoomorflashtirish	22,4%	16,5%
Deformatsiya / aralash	13,8%	11,9%
Jami	100,0%	100,0%

3-jadvaldagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi topishmoqlarda antropomorflashtirish darajasi (71,6%) inglizchadagiga (63,8%) nisbatan yuqori. Bu o'zbek folklorining sinkretik-majoziy tabiati va sharq an'anaviy tafakkurining inson markazli xususiyati bilan bog'liq. Ingliz topishmoqlarida esa zoomorf tasvirlar (22,4%) nisbatan yuqori - bu Britaniya qishloq xo'jaligi madaniyati va hayvonlar bilan bog'liq

folklor anʻanalari (masalan, hayvon-shifobaxsh hikoyalar anʻanasi) taʻsirini namoyon etadi.

4. *Tipologik tahlil: bir xil somatizmning turli ifodalanishi*

Tipologik chogʻishtirish uchun yuqori chastotali somatizmlar ishtirokidagi topishmoq matnlarini taqqoslaymiz.

a) “Koʻz” somatizmi. Inglizcha topishmoq: “What has many eyes but cannot see?” (Javob: kartoshka - potato). Bu yerda “koʻz” - kartoshkadagi nuqtalarni metaforik tarzda ifodalaydi (kontseptual metafora: KOʻZ - TASHQI NUQTA). Oʻzbekcha topishmoq: “Bir oʻzi turibdi, ming koʻzi turibdi” (Javob: angishvona). Bu yerda “koʻz” - angishvonadagi teshiklarni metaforalaydi (kontseptual metafora: KOʻZ - TESHİK).

Har ikki misolda “koʻz” - “teshik / nuqta” kontseptual metaforasi qoʻllanilgan, biroq metaforaning yoʻnalgan obʻekti turlicha: inglizchada - sabzavot (mahsulot), oʻzbekchada - roʻzgʻor buyumi (mehnat asbobi). Bu farq lingvomadaniy kontekstning topishmoq mazmunini shakllantirishdagi rolini koʻrsatadi.

b) “Ogʻiz” somatizmi. Inglizcha: “What has a mouth but never eats?” (Javob: daryo - river). Oʻzbekcha: “Ogʻzi bor, tili yoʻq” (Javob: koʻza). Inglizcha topishmoqda “mouth of the river” (daryoning ogʻzi - quyilish joyi) frazeologik birikmasiga ishora bor; oʻzbekchada esa idishning tashqi shakli antropomorflashtirilgan. Bu yerda yana bir muhim farq - ingliz tilidagi metafora geografik makonga, oʻzbek tilidagi metafora maishiy buyumga yoʻnaltirilgan.

v) “Tish” somatizmi. Inglizcha: “Thirty white horses on a red hill” (Javob: tishlar - teeth). Oʻzbekcha: “Oʻttiz ikki qoq, lablari yopiq” (Javob: tishlar). Bu misollar shuni koʻrsatadiki, baʼzi hollarda topishmoqning javobi somatizmning oʻzi boʻlib chiqadi - yaʼni inson tanasi bevosita obʻekt sifatida sirlashtiriladi. Har ikki tilda “oʻttiz” / “thirty” miqdor metaforasi qoʻllanilgani diqqatga sazovor. Bu turkiy va german tillaridagi parallel tasviriy anʻananing mavjudligidan dalolat beradi.

Muhokama

Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, somatik komponentli topishmoqlar ikki yoʻnalishda - universal va milliy-madaniy - oʻrganilishi lozim. Universal jihatdan, har ikki tilda “koʻz”, “ogʻiz”, “tish” kabi somatizmlarning yetakchiligi inson tafakkurining antroposentrik tabiati bilan bogʻliq. Bu G.Lakoff va M.Jonsonning kontseptual metafora nazariyasidagi “tana asosli idrok” (embodied cognition) gʻoyasini empirik ravishda tasdiqlaydi: insonlar dunyoni oʻz tanasi orqali kontseptuallashtiradi.

Ayni paytda, milliy-madaniy farqlar metafora sathida emas, balki uning realizatsiya sohasida (yaʼni metafora qaratilgan obʻektda) namoyon boʻladi. Oʻzbek topishmoqlarida koʻproq maishiy buyumlar (koʻza, beshik, angishvona, oʻchoq), inglizchada esa tabiat hodisalari va qishloq xoʻjaligi obʻektlari (river, potato, candle, horse) markazda turadi. Bu xulosa B.Yoʻldoshev va A.Mamatovning

lingvomadaniyatshunoslik bo'yicha tadqiqotlaridagi "metaforaning madaniy filtri" tushunchasiga mos keladi.

Tadqiqot natijalarining ahamiyati - birinchidan, paremiologiyaning kompyuter-statistik usullari samaradorligini namoyish etish; ikkinchidan, ikki tipologik jihatdan farqli (turkiy va german) tillarning paremiologik fondida universal hamda milliy elementlarning nisbatini aniqlash; uchinchidan, lingvomadaniyatshunoslik va tarjimashunoslik bo'yicha amaliy materiallarni boyitishdir.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillaridagi somatik komponentli topishmoqlarning chog'ishtirma-statistik tahlili quyidagi xulosalarga olib keladi:

1) Har ikki tilda eng faol qo'llaniluvchi somatizmlar (ko'z, og'iz, tish, bosh, oyoq) bir-biriga juda yaqin keladi. Bu universal antroposentrik tafakkurning lisoniy ifodasi sifatida baholanadi;

2) O'zbek topishmoqlarida somatizmlarning umumiy zichligi (279 birlik) inglizchadagiga (268 birlik) nisbatan biroz yuqori, bu o'zbek folklorining majoziy-tasviriy boyligi bilan izohlanadi;

3) O'zbekcha topishmoqlarda antropomorflashtirish ulushi yuqori (71,6%), inglizchada esa zoomorflashtirish nisbatan keng tarqalgan (22,4%). Bu farqlar har ikki xalqning xo'jalik-madaniy an'analari bilan bog'liq;

4) Bir xil somatik leksema (masalan, "ko'z", "og'iz") har ikki tilda umumiy kontseptual metafora doirasida qo'llanilsa-da, metaforaning yo'naltirilgan ob'ekti milliy-madaniy kontekstga bog'liq holda farqlanadi;

5) Statistik ko'rsatkichlar ikki tilda topishmoqlardagi somatik leksika tipologiyasini empirik asosda solishtirish imkonini beradi va kelajakda paremiologik korpus ishlanmalari uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari kelajakda turkiy va german tillari paremiologiyasini chog'ishtirma o'rganishda, lingvomadaniy lug'atlar tuzishda hamda chet tilini o'qitishda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishda foydalanish mumkin. Istiqboldagi tadqiqotlarda namuna hajmini kengaytirish (har bir tildan 500 dan ortiq topishmoq), shuningdek, xi-kvadrat va boshqa statistik mezonlarni qo'llash orqali farqlarning ahamiyatlilik darajasini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husainova Z. O'zbek xalq topishmoqlari. - Toshkent: Fan, 1981. - 248 b.
2. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. - Toshkent: Sharq, 1991. - 156 b.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1978. - 408 b.

4. Yoʻldoshev B. Frazеologik uslubiyat asoslari. - Samarqand: SamDU, 1999. - 102 b.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. - Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002. - 168 b.
6. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. - М.: Международные отношения, 1977. - 264 с.
7. Сендровиц Е.М. О месте экстралингвистических факторов в изучении заимствований // Вестник МГУ. Филология. - 1989. - № 4. - С. 17-24.
8. Пермьяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. - М.: Наука, 1988. - 236 с.
9. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. - Таллин, 1964. - 29 с.
10. Taylor A. English Riddles from Oral Tradition. - Berkeley: University of California Press, 1951. - 959 p.
11. Simpson J., Roud S. A Dictionary of English Folklore. - Oxford: Oxford University Press, 2000. - 432 p.
12. Abrahams R.D., Dundes A. Riddles // Folklore and Folklife: An Introduction. - Chicago: University of Chicago Press, 1972. - P. 129-143.
13. Pepicello W.J., Green T.A. The Language of Riddles: New Perspectives. - Columbus: Ohio State University Press, 1984. - 165 p.
14. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 2003. - 276 p.
15. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. - Cambridge: Cambridge University Press, 2005. - 314 p.